

DOI: 10.31648/pw.9701

LESZEK OPYRCHAŁ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7585-843X>

Military University of Technology in Warsaw

JUSTYNA RECLAW-MASTRONARDI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-7225>

PLANY OBLĘŻENIA KAMIENCA PODOLSKIEGO W 1672 ROKU

Plans of the Kamieniec Podolski siege from 1672

ABSTRACT: The article discusses two undated, handwritten plans for the Kamieniec Podolski fortress in 1672. The first plan (Paris) has descriptions in French and Turkish and shows the location of individual Ottoman units during the siege of Kamieniec Podolski in 1672. The second plan (Bologna) is very similar to the Paris plan. It was provided with a legend made later in Italian, but its contents do not indicate the date of its creation. A comparison of the view of the fortifications (the Black Tower and the Turkish Bridge) with other plans shows that the Bologna plan is an unfinished copy of the Paris plan and was made between the years 1672-1685, most likely after the fortress was conquered by the Ottoman army in 1672. This is evidenced by the minarets located in the city.

KEYWORDS: Kamieniec Podolski, fortress, Polish-Turkish war in 1672, old cartography

Wstęp

Kamieniec Podolski od XV do XVIII w. był jedną z najważniejszych twierdz Rzeczypospolitej Obojga Narodów, stanowiącą kluczową pozycję w obronnie jej południowej granicy. Już A. Gwagnin w drugiej połowie XVI w. odnotował, że od miasta „częstokroć Turcy, Tatarowie i Wołochowie [...] z wielką porażką i sromotą nazad odciągają musieli” (Gwagnin 1860, 205-206). Pomimo doskonałych warunków obronnych Kamieniec Podolski został po krótkim oblężeniu poddany sułtanowi tureckiemu Mehmedowi IV w 1672 r. (Woliński 1966) Jego międzynarodowa sława wzrosła w okresie walk Ligi Świętej z imperium osmańskim. Potwierdza to wydanie drukiem w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII w. 24 różnych planów tej twierdzy oraz 12 różnych rycin (Opyrchal 2016). Równie bogaty jest dorobek rękopiśmiennych planów. Do 1812 r., czyli do zlikwidowania twierdzy przez Rosjan, wykonano ich co najmniej 76 (Opyrchal 2019). Zachowane zabytki kartograficzne pochodzą w większości z XVIII w. Pomimo

bogatej literatury zabytki kartografii planów Kamieńca Podolskiego nie są jeszcze w pełni rozeznane. Znajdujemy je zarówno w bibliotekach polskich, rosyjskich, wiedeńskich czy drezdeńskich, co wydawałoby się oczywiste, jak i w odległych Londynie i Madrycie.

Po raz pierwszy plan Kamieńca Podolskiego pokazał K. Górski (1890, 170/171). Była to kopia planu C. Tomaszewicza (1672)¹ wykonana przez K. Kornelli (1890)². Pierwszego, w języku ukraińskim, przeglądu planów drukowanych – miedziorytów, wykonał J. Sicins'kij (1997). Rozprawa ta została napisana w 1930 r., jednak opublikowano ją dopiero pośmiertnie (Sicins'kij 1997, 4). Pierwsze polskie omówienie kartografii Kamieńca Podolskiego opublikował T. Nowak (1973). Informacje o planach nieomawianych przez Nowaka, a znajdujących się w zagranicznych bibliotekach podali: Z. Nowak i A. Tomczak (1971), M. Zgórniak (1991), D. Kołodziejczyk (2001). M. Petrow (2002) omówił plany i ryciny Kamieńca, podając częściowe informacje o planach znajdujących się w rosyjskich archiwach. T. Bertanowicz (2003) omówił i zaprezentował kopie dwóch planów Kamieńca znajdujących się w prawdopodobnie w Bibliotece Akademii Nauk w Sankt Petersburgu³. W 2006 r. J. Matviyishyn (2006) opublikował pracę omawiającą znane plany Kamieńca oraz nieznaną zamku chocimskiego, a także nieznaną wcześniej, omawianą w niniejszym artykule, plan zdobywania Kamieńca z 1672 r. Sygnatury planów Kamieńca znajdujących się w Szwecji podała U. Ehrensverd (2008). L. Opyrchal (2015a) omówił: plany znajdujące się w Austriackiej Bibliotece Narodowej oraz plany wykonane przez podróżnika Carstena Niebuhra (2015b), a wraz z A. Bąk (2016) plany przechowywane w Dreźnie. Przegląd wraz z przedrukiem wybranych planów Kamieńca Podolskiego wykonali J. Czubiński, J. Tucholska (2005). Te same informacje zostały powtórzone w syntetycznym dziele omawiającym polską kartografię przez R. Aleksandrowicza, J. Łuczyńskiego i R. Skryckiego (2017). Wybrane plany z okresu rozbiorów Rzeczypospolitej zamieściła M. Wiraszka (2008). O. Płamienicka (2012), w swojej książce poświęconej Kamieńcowi Podolskiemu, zamieściła reprodukcję wielu planów, zwłaszcza pochodzących z Rosyjskiego Archiwum Historyczno-Wojennego w Moskwie (Российский государственный военно-исторический архив). L. Opyrchal (2016, 2019) wykonał zestawienie informacji o występujących w literaturze planach Kamieńca Podolskiego, zarówno drukowanych, jak i rękopiśmiennych. W 2020 r. ukazał się w języku ukraińskim elektroniczny katalog planów Kamieńca

¹ <https://polona.pl/item/kamieniec-podolski,NDA0Njly/0/> (dostęp: 22.01.2019).

² <https://polona.pl/item/kamieniec-podolski,MzE3Mzg1MjM/0> (dostęp: 22.01.2019).

³ Profesor Bernatowicz otrzymał (informacja osobista) publikowane przez niego plany od znajomego z Białorusi, który nie podał mu proveniencji tychże planów. Na czarno-białej fotografii jednego z planów wyraźnie widać, że został on umieszczony w atlasie na karcie nr 40. Z kwerendy przeprowadzonej w Bibliotece Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, za pomocą elektronicznych środków komunikacji, wynika, że w bibliotece znajdują się XVIII-wieczne albumy i atlasy o nieskatalogowanej zawartości, w których mogą być, publikowane przez prof. Bernatowicza, plany Kamieńca Podolskiego, a także innych twierdz Rzeczypospolitej.

obejmujący nie tylko plany rękopiśmienne, lecz także miedzioryty⁴. Liczne, choć niepełne zestawienia planów Kamieńca Podolskiego i dopełniane przez większość autorów błędy pokazują, na jakie poważne problemy trafia badacz założeń obronnych tej twierdzy.

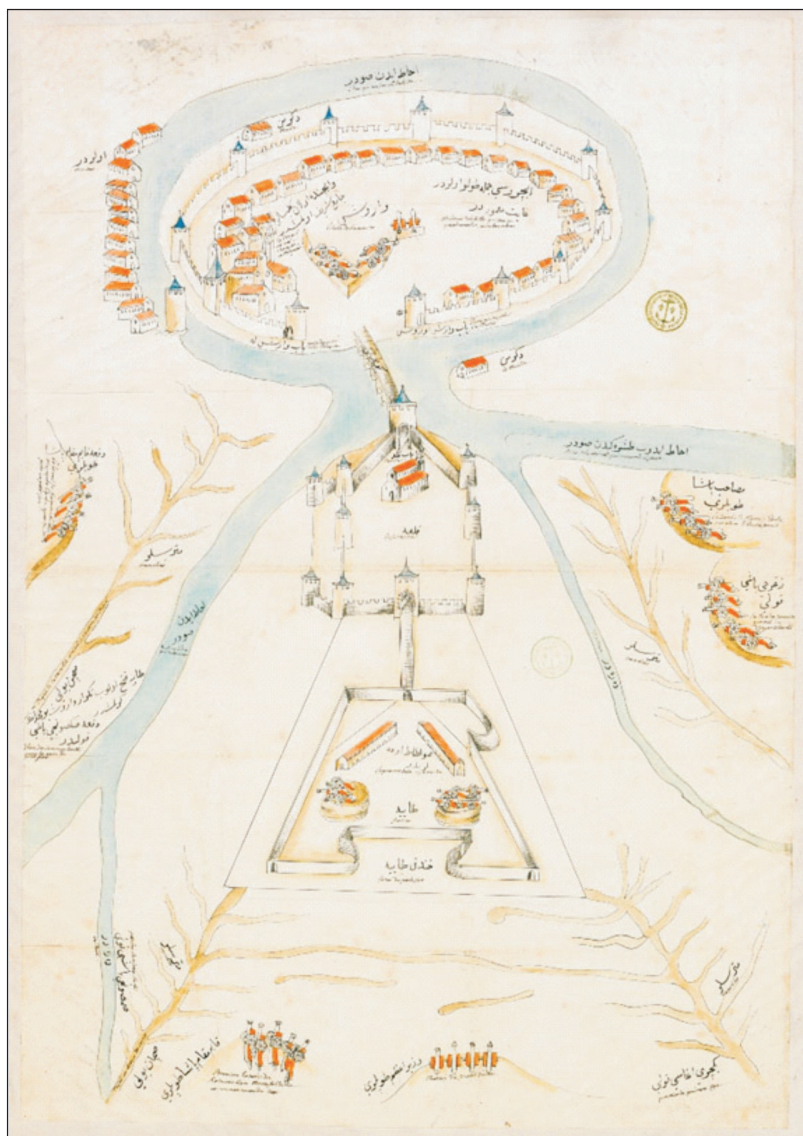
Z okresu panowania Turków w Kamieńcu Podolskim (1672-1699) pochodzą dwa ciekawe zabytki kartografii rękopiśmiennej, prezentujące zdobywanie kamienieckiej twierdzy. Przechowywane są one w Service historique de la Défense w Vincennes (SHD) oraz w Biblioteca Universitaria Bolonia w Bolonii (BUB). Ponieważ Vincennes należy do monocentrycznej aglomeracji paryskiej, dlatego pierwszy z planów będzie nazywany paryskim, a drugi bolońskim. Obydwa plany dotyczą ważnego wydarzenia w historii Polski, jakim było zdobycie Kamieńca Podolskiego przez wojska osmańskie w 1672 r. Problem zdobycia twierdzy kamienieckiej w 1672 r. był omawiany na podstawie źródeł: polskich – K. Górski (1890) i J. Woliński (1966), ukraińskich – S. Kopylov (2005) oraz tureckich – K. Şakul (2021). Stan twierdzy kamienieckiej i przygotowania do jej obrony znajdujemy w pracach Z. Hunderta (2014) i J. Stolickiego (2000). Natomiast aktualny stan zachowanych fortyfikacji opisują Z. Bania i M. Wiraszka (2001) oraz J. Janczykowski (2000). Trzeba jednak pamiętać, że zachowane fortyfikacje nie odpowiadają tym z 1672 r., gdyż zarówno w okresie panowania tureckiego (1672-1699), jak i w XVIII w. kamienieckie umocnienia przeszły znaczącą modyfikację. Znacznie twierdz, w tym twierdzy kamienieckiej, dla obronności XVII-wiecznej Rzeczypospolitej omówił B. Dybaś (2018).

Plan oblężenia Kamieńca Podolskiego – paryski

Pierwszy z omawianych planów jest przechowywany w SHD, pod sygnaturą: SHD 71 recueils, Recueil 52/90 (rys. 1). Zabytek ten został odszukany i po raz pierwszy opublikowany w 2006 r. przez pracującego we Francji ukraińskiego matematyka Matviyishyna (2006, 254). Anonimowy, niezatytułowany plan narysowany jest w orientacji wschodniej, a jego wymiary wynoszą 608 × 431 mm. Na planie nie jest zaznaczona ani podziałka, ani skala rysunku. Data powstania planu również nie jest znana, można tylko przypuszczać, że powstał on niedługo po upadku Kamieńca Podolskiego w 1672 r.

Plan przedstawia oblężenie Kamieńca Podolskiego w 1672 r., o czym świadczą napisy przy dwóch bateriach postawionych na zewnątrz twierdzy – „bateria Mustafy Paszy”. Anonimowy autor planu wyraźnie skupił się na – w miarę poprawnym – oddaniu budowli Zamku Ziemnego (Nowego) i Kamiennego (Starego) połączonego z miastem arkadowym, kamiennym mostem, a pomiędzy sobą mostem drewnianym.

⁴ <http://niazkamenec.org.ua/malunku/file/katalog-planiv.pdf> (dostęp: 3.03.2021).

Rys. 1. Plan oblężenia Kamieńca – paryski; rękopis, autor niezany
Service historique de la Défense w Vincennes, sygn. 71 recueils, Recueil 52/90.
Wymiary: 608 × 431 mm, orientacja: wschodnia, brak skali i podziałki liniowej

Miasto zaznaczono tylko schematycznie i niepoprawnie zarówno co do kształtu, jak i budowli obronnych. Nigdy nie było ono otoczone murem. Wiemy, że atak turecki na Kamieniec Podolski skupił się głównie na obydwu zamkach. Można zatem przypuszczać, że autor planu brał udział w oblężeniu Kamieńca i dlatego w miarę wiernie oddał atakowany cel, zaniedbując miasto, które atakowane nie było.

Zwraca jeszcze uwagę fakt, że na planie zaznaczono jako istniejącą tę basztę, która uległa całkowitemu zniszczeniu na skutek wybuchu prochu. Nastąpił on już po poddaniu twierdzy, po zachodzie słońca 27 sierpnia 1672 r. (Tomaszewicz 1672, legenda p. 19). Na tymże planie uwidocznione jest miejsce wraz z naprawionym murem po wysadzonej baszcie. Zatem plan obydwu zamków został wykonany przed wybuchem, czyli pomiędzy 14 a 27 sierpnia 1672 r. Natomiast napis umieszczony na terenie miasta: „katedra zamieniona na meczet” jednoznacznie wskazuje, że plan został dokończony już po zdobyciu i przejęciu twierdzy przez imperium osmańskie. Uroczysty wjazd sułtana Mehmeda IV i zamiana katedry kamienieckiej na meczet (Dr Antoni J. 1880, 118) nastąpiły 3 września 1672 r.

Wyraźnym zamiarem autora planu było udokumentowanie znaczącej przewagi artylerii tureckiej (dysponującej, jak pokazano na rysunku, 22 działami) nad artylerią polską (miała do dyspozycji 14 dział – 7 w Zamku Ziemnym i 7 na szańcu miejskim). Jak ustalił Woliński (1966, 181), armia turecka dysponowała ponad 100 działami, w tym 26 ciężkimi. Największe były te o wagomiarze 45 funtów (Kołodziejczyk 1994, 169). Liczba dział ciężkich w przybliżeniu odpowiada tej na planie. Natomiast całkowita liczba dział była zdecydowanie większa. Jeżeli chodzi o artylerię kamieniecką, to w całej twierdzy odnotowano 50 dział i 4 moździerze, z czego 3 najcięższe miały wagomiar 31 funtów (Kołodziejczyk 1994, 169). Możliwe, że znajdowały się one wśród 12 dział Szańca Miejskiego (Wagner 2009, 253), gdyż z tego miejsca ostrzeliwano przeciwległe brzegi doliny, koryto rzeki Smotrycz, a także wzniesienie po południowej stronie Nowego Zamku, zwanego też Zamkiem Ziemnym, gdzie stał sułtański namiot (Woliński 1966, 189). Plan pokazuje rozmieszczenie baterii tureckich oraz podaje, kto nimi dowodził. Jest to zgodne z ustaleniami Wolińskiego, że w centrum naprzeciwko kurtyny Nowego Zamku znajdowały się dwie baterie, a na skrzydłach po jednej baterii (Woliński, 1966, 189), chociaż według napisu na planie bateria na lewym skrzydle została zbudowana dopiero po zdobyciu, a w zasadzie ustąpieniu Polaków z Ziemnego Zamku. Na planie paryskim na prawym skrzydle pokazano dwie blisko siebie położone baterie. Możliwe, że zadaniem jednej było prowadzenie ostrzału Starego, a drugiej Nowego Zamku. Patrząc na plan paryski, łatwo zauważyć, że obydwa zamki były od strony południa słabo zabezpieczone przed ogniem przeciwnika. Tłumaczyłoby to, dlaczego po odzyskaniu Kamieńca Podolskiego w 1699 r. jednym z najważniejszych celów pierwszych modernizacji twierdzy stało się zbudowanie z południowej strony Starego Zamku Baterii św. Urszuli. Została ona ukończona w 1709 r. (Król-Mazur 2008, 162).

Ważnym elementem planu jest pokazanie wykonanych robót ziemnych. Okopy ciągną się do obydwu narożników bastionów, gdzie później podłożono ładunki wybuchowe uwidocznione na planie Tomaszewicza. Okopy z lewej strony planu ciągną się do Bramy Polskiej. Prawdopodobnie wykonywane były od wzniesienia w stronę doliny Smotrycza. Aprosze do Bramy Ruskiej prowadzone były wzdłuż strumienia Dłużek. Na planie wcale nie dochodzą one w pobliże Bramy Ruskiej

i na ich końcu nie ma szanca, z którego miano ostrzeliwać zaporę ziemną, znajdującą się przy tejże Bramie, grożąc jej zniszczeniem. Jak pisze, w swoim niedatowanym liście (Grabowski 1945, 170), biskup kamieniecki, którym był W. Lanckoroński (Duchniewski 2004, 447), „od obydwu bram miejskich były szanice blisko bardzo, od ruskiej można było kamieniem docisnąć, i działa tam zasadzone były, żeby tamę zbić i wodę przepuścić byli mogli”. Trzeba zwrócić uwagę, że rowy komunikacyjne ciągną się pionowo, od dołu planu, czyli od miejsca, gdzie wejście do systemu okopów było bezpieczne. Nie sięgał już w to miejsce ostrzał artyleryjski. Uwaga ta dotyczy zarówno aproszy ciągnących się do Bramy Polskiej i Ruskiej, jak i równoległych do kurtyny zamku ziemnego, poprzecznych na planie. Kształt wykopanych rowów jest nieregularny, czyli taki, jaki wykonuje się w praktyce, w czasie, gdy wykonujący roboty ziemne narażeni są na ostrzał nieprzyjaciela.

Gdy analizuje się szczegóły planu, powstaje pytanie: które napisy są pierwotne – francuskie czy tureckie? Napisy w języku tureckim zostały wykonane piórkiem zdecydowanie grubszym od linii wykonanych na planie, a także od napisów francuskich. Napisy francuskie zostały umieszczone bliżej opisywanych obiektów oraz są bogatsze w treści od napisów tureckich. Te fakty sugerują, że jest to plan francuski z dopisanym później tłumaczeniem tureckim. Z umieszczonych na planie napisów w języku francuskim można wnioskować, że anonimowy autor planu był jednym z inżynierów francuskich, którzy swoją wiedzę wspomagali turecką armię w trakcie oblężenia w 1672 r. i później przy rozbudowie umocnień twierdzy (Grabowski 1845, 208). Z końcem XVII w. francuscy inżynierowie wojskowi należeli do najlepszych na świecie. Od drugiej połowy XVII do końca XVIII stulecia Francja stanowiła główny ośrodek inżynierskiej myśli budownictwa fortyfikacyjnego, rozwijanego najpierw przez Sebastiana Vubana (1633-1701), a później Marka Montalemberta (1714-1800). Warto w tym miejscu przypomnieć, że polski inżynier, fortyfikator, Jan Bakałowicz (1740-1794) także kształcił się we Francji (Bochenek 1890, 14-15 i in.).

Poniżej podano treść znajdujących się na planie napisów w językach tureckim oraz francuskim. Zostały one pogrupowane według miejsca ich położenia na planie. Najpierw podano napisy francuskie, a następnie odpowiadające im tureckie (z zastosowaniem współczesnego alfabetu). Zarówno do napisów francuskich, jak i tureckich w nawiasach dołączono tłumaczenia.

Napisy dokoła zamków od strony prawej do lewej:

La Batterie de Mussaip Pasha c'est à dire le Pasha favoris (Główna bateria faworyta Musahiba [Mustafy] paszy⁵ to znaczy paszy faworyta [sułtańskiego]); Musahib Paşa topları (Bateria Musahiba [Mustafy] paszy)

⁵ Musahib Mustafa Pasza – w 1672 r. funkcję drugiego wezyra pełnił Mustafa Pasza, noszący oficjalny tytuł *musahiba*, czyli faworyta (protegowanego), bliskiego powiernika sułtana. Był on nie

Le poste des janissaire nommes du Zagar Zibachi (Pozycja janczarów nazywanych od Zagar Zibachiego⁶); Zağarcıbaşı kolu (oddział Zagardży baszego)

Tranchées (Okopy); Meteris (Okopy)

quartier du genoissarie Aga (pozycja agi janczarów⁷); yeniçeri ağası kolu (oddział agi janczarów).

Batterie du grant visier (Bateria wielkiego wezyra⁸); vezir-i azam topları (bateria wielkiego wezyra)

Premiere batterie du Kaimmakam Mustafa Pascha au commencement du siege (Pierwsza bateria kajmakama Mustafy Paszy na początku oblężenia); kaimakam paşa topları (bateria kajmakama paszy)

Boyau ou chemin des Souris (Kiszka/wąż lub mysia droga – zygzakujący okop komunikacyjny); sıçan yolu (droga myszy – zygzakujący okop)

Poste du Samsongibachi qui ll eau (Pozycja [oddziału] smasondży baszego⁹ z dostępem do wody); Samsoncubaşı kolu deredir (stanowisko samsondży baszego znajdujące się [przy] strumieniu)

Boyau de la marchée nommé le chemin des Souris (Kiszka/ wąż rękawa nazywany mysią drogą – okop komunikacyjny); sıçan yolu (droga myszy)

La batterie du Kaimakamm Mustapha Pascha apres la prise du petit fort (bateria kajmakama¹⁰ Mustafy Paszy [zbudowana] po zdobyciu małego fortu); def'a kaimakam paşa topları (ponowna bateria kajmakana paszy)

Napisy dokoła miasta od strony lewej do prawej:

Porte du costé de la Pologne (Brama w stronę Polski); Bab-ı varış-ı Leh (Brama od strony polskich folwarków)

Moulin (Młyn); değirmen (młyn)

L' eau qui enuironne la villee (Woda otaczająca miasto); İhata eden sudur (Otaczająca [miasto] woda)

Porte qui regarde la Russie (Brama w stronę Rusi); Bab-ı varış-ı Urus (Brama w kierunku ruskich folwarków)

tylko protegowanym, lecz także zięciem sułtana Mehmeda IV. Więcej o funkcji *musahiba* paszy podaje Fleischer (1986, 159).

⁶ Zağarcıbaşı (czyt: zagardży baszy) – dowódca zagardżych ok. 400-osobowej formacji janczarów, której zadaniem była organizacja polowań.

⁷ Aga – dowódca janczarów, podczas zdobywania Kamieńca był nim był Abdurrahman Abdi Pasza (1616-1686) (Woliński 1966, 189).

⁸ Podczas zdobywania Kamieńca Podolskiego w 1672 r. był nim Ahmed Köprülü (1635-1676) (Woliński 1966, 179).

⁹ Samsoncu/saksoncu başı (czyt: samsondżu/saksondżu baszy) – dowódca samsondżych/saksondżych, 71 rot janczarów, której żołnierze zajmowali się też dbaniem o sułtańskie psy myśliwskie, zob. <https://islamansiklopedisi.org.tr/saksoncubasi> (dostęp: 27.09.2019).

¹⁰ Kajmakan – namiestnik wielkiego wezyra gdy ten przebywał poza stolicą; będący trzecim wezyrem Kara Mustafa pasza (1620-1683) pełnił tę rolę już w końcu lat 1660, gdy Ahmed Köprülü osobiście dowodził osmańską armią na Krecie podczas oblężenia Kandii (obecnie Heraklion). W 1683 r. dowodził armią turecką w bitwie pod Wiedniem w 1683 r. (Woliński 1966, 179 i in.).

Napisy w centrum miasta od strony lewej do prawej:

Eglise qui me este changees on Mosques (Kościół zamieniony na meczet); ve içinde olan kiliseler cam'i-i şerif olmuştur (i znajdujące się we wnętrzu kościoły stały się meczetami)

La Ville de Kamieniec (Miasto Kamieniec); Varuş (Przedmieścia)

Maissons de la ville qui sone en grand nombre uenbon ordre (Domy w mieście będące w dużej liczbie i w dobrym stanie); İçerüsi cümle dolu olurdur, gayet ma'murdur (Wnętrze całe jest zabudowane [dosłownie: zajęte, pełne], całkiem dobrze utrzymane [dosłownie: kwitnące])

Napis na moście:

Pont du fort (Most zamkowy); köprü (most)

Napisy w Starym Zamku:

La porte (Brama); bab-ı kale' (brama zamku)

la forteresse (twierdza); kale' (zamek)

Napisy w Nowym Zamku:

Logements dela o a mison (Koszary); soldat odalarıdır (baraki żołnierzy)

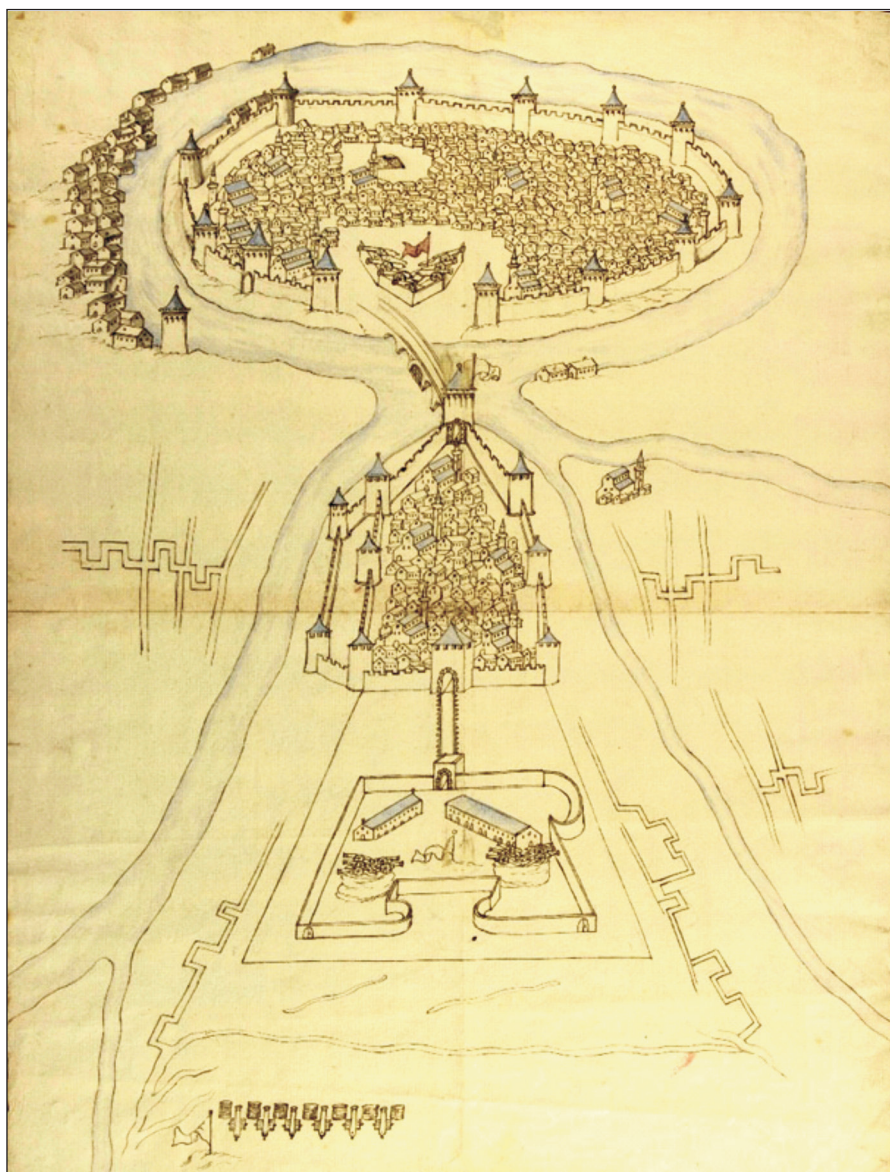
Fortine (Fort); tabiye (bastion)

Fosse du petit fort (Fosa przed małym fortem); hendek-i tabiye (fosa bastionu)

Plan oblężenia Kamieńca – boloński

Drugi plan zdobywania Kamieńca jest przechowywany w zbiorach biblioteki BUB, pod sygnaturą: BUB, ms. Marsili 5, nr 14. (rys. 2), dlatego nazywany będzie planem bolońskim. Został on odszukany i opublikowany przez Kołodziejczyka (2001, 231). Plan boloński jest wyraźnie wzorowany na wcześniej opisanym planie paryskim. Jest tak samo anonimowy, narysowany w orientacji wschodniej, bez podania podziałki i skali. Ma również zbliżone wymiary – 600 × 443 mm.

Plan znajduje się w zbiorze zatytułowanym: „Piante di fotrezze, forti, assedi, ponti, accampamenti e proposizioni fatte all'Imperatore Leopoldo nelle guerre dell'Ungheria e dell'Impero dal Generale Co. Lodovico Ferdinando Marsili” (tłumaczenie: Mapy Fortec, Fortów, Oblężeń, Mostów, Stacjonowania i Propozycji przedstawionych Imperatorowi Leopoldowi w Wojnie Węgierskiej i Imperialnej przez Generała Hrabiego Lodovica Ferdinanda Marsili), a zgromadzonym przez habsburskiego dyplomatę, inżyniera wojskowego i kartografa hrabiego Luigi

Rys. 2. Plan oblężenia Kamieńca – boloński; rękopis, autor nieznany
Biblioteca Universitaria Bologna w Bolonii, sygnatura: ms. Marsili 5, nr 14,
wymiary 600 × 443 mm, orientacja wschodnia, brak podziałki liniowej i skali

Fernando Marsili¹¹. Nie wiadomo dokładnie, kiedy wszedł on w posiadanie omawianego planu Kamieńca Podolskiego. Plan mógł znajdować się w zbiorach rękopiśmiennej biblioteki, którą uratował Luigi Marsili po zwycięskim szturmie Budy w 1686 r. Równie prawdopodobnie mógł Luigi Marsili otrzymać plan razem ze zbiorem tureckich map i atlasów od renegeata z Livorno w trakcie podróży do Stambułu w latach 1691-1692 (Kołodziejczyk 2001, 170). Plan boloński zaopatrzonej jest w dwie później wykonane legendy. Pierwsza, napisana w języku włoskim, numerowana jest literami, druga napisana po łacinie, numerowana jest cyframi. Oznaczeń tych nie ma na planie.

Poniżej podano treść pierwszej legendy z zachowaniem oryginalnej pisowni, w nawiasach podano tłumaczenia:

Descrizione del sito di Camieniez (Opis miejscowości Kamieniec)

L'Aqua e corente ma non troppo rapida (Nurt wody nie jest zbyt rwący)

di Largezza di piedi 15 (o szerokości 15 stóp)

La reppia e alta Clofter 6 (Wzniesienie terenu 6 sążni)

dalla parte segnata A cui e una alteza che comanda la Citta ma none montagna ma colo colle (w oznaczonej części A jest zawarta wysokość położenia miasta, nie w górach, a na wzgórzu)

B. ponte con (lo disenio ?) B.B (B. most [na rysunku oznaczony?] B.B)

L'intervallo delli due C.C. sara In circa piedi comuni 300 (Przerwa [odległość do C.C.?] wynosi około 300 stóp)

D. parte della Citta di mezzo con mia terra mescolata con Rocha (D. część miasta, pośrodku stanowi ziemia zmieszana ze skałą)

La detta Citta comanda alle due altre (Omawiane miasto dominuje nad dwoma innymi)

Al resto della pianura si ritrova un posto montuoso (W pozostałej części niziny znajdują się górzyste miejsce)

¹¹ Hrabia Luigi Fernando Marsili urodził się i zmarł w Bolonii (20.07.1658-1.11.1730). Został wykształcony zarówno w dziedzinie nauk matematycznych, jak i humanistycznych. Pracował w służbie austriackich Habsburgów jako kartograf i fortyfikator. Wiosną 1683 r. dowodził budową fortyfikacji polowych na wyspie Rab (obecnie Chorwacja) wznoszonych w celu obrony przed zbliżającą się armią osmańską. 2 lipca 1683 r. został ciężko ranny i schwytany przez Tatarów, a następnie sprzedany. Jako turecki niewolnik był pod Wiedniem w roli pomocnika kucharza i zaparzacza kawy. Po dziewięciu miesiącach niewoli został wykupiony przez krewnych i powrócił do służby w armii cesarskiej. Podczas szturm Budy latem 1686 r. udało mu się uratować znaczną część biblioteki rękopiśmiennej, którą potem uzupełnił w trakcie podróży do Stambułu w latach 1691-1692. Swoje bogate zbiory Luigi Fernando Marsili przekazał Uniwersytetowi w Bolonii. Są to drugie co do wielkości zbiory rękopisów we Włoszech (za: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz58564.html> [dostęp: 22.11.2018]). Postać hrabiego Luigi Fernando Marsili została omówiona w monografii J. Stoye (1994).

Treść drugiej legendy:

Kamenecum

1. Civitas in petra inferiora sita (Miasto znajduje się na niższej położonej skale).
2. Arx antiqua muris per altis fundata (Głębokie fundamenty murów starego zamku).
3. Castello Nouvo fondamento lateris altum (Wysokie mury nowego zamku).
4. Inter uallis inserie aris (Suche przejście między dolinami).
5. Porta Lechica (Brama Polska).
6. Porta Russica (Brama Ruska).
7. Molina sub Ponte (Młyn pod mostem).
8. Fluius Szmotrycz (Rzeka Smotrycz).

Plan boloński jest niedokończony. Pokolorowane na niebiesko zostały dachy kościołów – meczetów, oraz częściowo okalająca miasto rzeka Smotrycz. W przeciwieństwie do planu paryskiego nie wprowadzono innych kolorów. Podobnie jak na planie paryskim w miarę wiernie oddano szczegóły budowli obydwu zamków, natomiast kształt miasta został podobnie zdeformowany. Także niepoprawnie pokazano, że miasto jest w całości otoczone murem. Identycznie, jak na planie paryskim, uwidoczniiono basztę zniszczoną wybuchem prochu w 1672 r. Zaznaczono, że most łączący Stary Zamek z miastem, tzw. most turecki, opary jest na arkadach. Znaczącą różnicą pomiędzy omawianymi planami jest pokazanie na planie bolońskim minaretów przy kościołach, co wyraźnie wskazuje, że w chwili tworzenia planu bolońskiego miasto i twierdza były opanowane przez wyznawców proroka Mahometa. Drugą istotną różnicą pomiędzy planami jest pokazanie na planie bolońskim ścisłej zabudowy dziedzińca Starego Zamku domami, co nie było zgodne z rzeczywistością.

Różnica pomiędzy planem paryskim i bolońskim dotyczy także okopów otaczających zamki z lewej i prawej strony. Na planie paryskim mają one kształt nieregularny, natomiast na bolońskim – zaznaczone są w postaci regularnych kształtów geometrycznych. Nieregularny jest kształt okopu równoległego do kurtyny Nowego Zamku. Przed samą kurtyną zostały zaznaczone dwa okopy, do których nie ma dojścia.

O ile datowanie planu paryskiego nie budzi wątpliwości – przedstawia on oblężenie Kamieńca Podolskiego w 1672 r., o tyle w przypadku planu bolońskiego sprawa nie jest już tak oczywista. Przedstawione różnice szczegółów obydwu planów sugerują, że plan boloński jest niedokończoną kopią planu paryskiego, czyli także pokazuje oblężenie twierdzy kamienieckiej z 1672 r. Wykonany jednak został nieco później niż plan paryski, na co wskazują minarety przy kościołach na terenie miasta i zamku. Natomiast Kołodziejczyk (2001, 170), któremu plan paryski nie był znany, podaje, że plan boloński powstał w latach 1687-1691, a sześć dział umieszczonych w lewym dolnym rogu planu są to działka polskie ostrzeliwujące Kamieniec Podolski w trakcie jego oblężenia w 1687 lub 1689 r. Gdyby plan

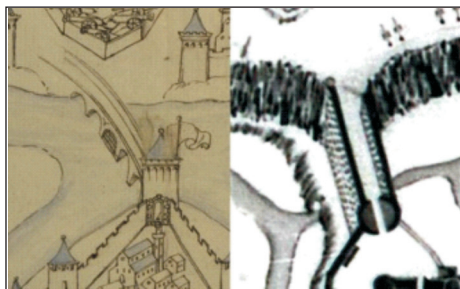
boloński powstał w 1687 r. lub po tym roku, to przede wszystkim nie powinno być na nim Baszty Czarnej, gdyż została ona wysadzona w 1672 r. Na rys. 3 pokazano Basztę Czarną zaznaczoną na omawianym planie bolońskim. Na umieszczonym obok fragmencie planu Tomaszewicza pod nrem 19 znajduje się naprawiony mur w miejscu, gdzie znajdowała się Baszta Czarna, co potwierdza legenda tegoż planu. Poza tym w przypadku wykonania planu bolońskiego po 1687 r. powinna być uwidoczniła zmieniona konstrukcja mostu tureckiego, który został przebudowany w latach 1685-1686 (Kołodziejczyk 1994, 113). Wtedy to arkady wypełniono i obudowano z boku kamieniem. Zabudowanie filarów mostu jest wyraźnie uwidocznione na opublikowanym przez Bernatowicza (2003, 20) planie Gorneuitt'e'a (rys. 4).

Powyższe szczegóły jednoznacznie wskazują, że plan boloński przedstawia oblężenie Kamieńca Podolskiego przez armię osmańską w 1672 r.

Rys. 3. Baszta Czarna oraz miejsce, gdzie się ona znajdowała, na planach Kamieńca Podolskiego.

Na pierwszym planie od lewej strony – bolońskim (BUB, ms. Marsili 5, nr 14) widać Basztę przed jej zniszczeniem. Na drugim planie – miedziorycie Tomaszewicza (Biblioteka Narodowa, ZZG G. 61 622) pod nrem 19 pokazano naprawione mury po wysadzeniu baszty 27 sierpnia 1672 r.

Rys. 4. Most turecki. Po lewej stronie konstrukcja filarowa (plan boloński, BUB, sygnatura: ms. Marsili 5, nr 14); po prawej stronie ten sam most, ale konstrukcji monolitycznej, powstałej po wypełnieniu arkad i obudowaniu mostu kamieniem w latach 1685-86 (plan Gorneuitt'e'a, 1699-1702, proveniencja nieznana, fot. dzięki uprzejmości prof. Bernatowicza)

Podsumowanie

Omówione plany Kamieńca Podolskiego nie wnoszą istotnie nowej wiedzy ani do historii, ani do zmian zachodzących w architekturze obronnej tej twierdzy, choć potwierdzają wcześniejsze ustalenia Wolińskiego, który tego planu nie znał, na temat rozmieszczenia sił tureckich w trakcie oblężenia Kamieńca Podolskiego. Są jednak ciekawym epizodem kartograficznym, wartym ponownego przedstawienia, a tym samym utrwalenia w obiegu naukowym. Natomiast nowością jest przedstawienie opisów znajdujących się na planach bądź do nich dołączonych. Zwraca uwagę także duże podobieństwo omawianych planów Kamieńca Podolskiego do jednego planu rękopiśmiennego i dwóch drukowanych. Są to „Plan – szkic przypisywany Filipowi Dupont”, „Plan Ceminietz capo della Podolia” (Opyrchał 2019, 7, 30) oraz „Plan de Rubeis – rzymski” (Opyrchał 2016, 29). Wszystkie cechuje orientacja wschodnia oraz znaczne zniekształcenie kształtu wyspy, na której znajduje się miasto. Na planach tych autorzy skupili się na odwzorowaniu zamków starego – murowanego i nowego – ziemnego, natomiast samo miasto zostało przedstawione raczej tylko schematycznie. Nieprawidłowo odwzorowano powierzchnię miasta, która na omawianych planach jest porównywalna z powierzchnią zamków. W rzeczywistości obszar, jaki zajmuje miasto, jest kilkukrotnie większy. Duże podobieństwo planów sugeruje, że są one kolejnymi kopiami. Ustalenie pierwowzoru oraz kolejności kopiowania wymaga dalszych szczegółowych badań.

Dostępność danych

Cyfrowe kopie planów, które pojawiają się w treści pracy, mogą być przekazane w przypadku uzasadnionej prośby. Nie dotyczy to planu bolońskiego, którego przekazanie wymaga uprzedniej zgody Biblioteka Universitaria Bologna.

Podziękowanie

Autorzy składają serdeczne podziękowanie pani dr Natalii Królikowskiej-Jedlińskiej z Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego za przetłumaczenie napisów osmańskich, Łukaszowi Cholewińskiemu z Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Częstochowie za tłumaczenie napisów francuskich.

Bibliografia

- ALEKSANDROWICZ, S. | ŁUCZYŃSKI, J. | SKRYCKI, R. (2017), Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku. Warszawa.
- BANIA, Z. | WIRASZKA, M. (2001), Kamieniec Podolski, miasto – legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności. Warszawa.

- BOCHENEK, H. R. (1980), 1000 słów o inżynierach i fortyfikacjach. Warszawa.
- BERNATOWICZ, T. (2003), Na Kresach Multańskich. Kamieniec Podolski i zamki pogranicza polsko-tureckiego w świetle nieznanych planów. W: Sulimierska, A. | Szmelter, A. (red.), *Studium urbis charisteria Teresiae Zarebska Anno Jubilaei oblata*. Warszawa, 13-29.
- CZUBIŃSKI, J. | TUCHOLSKA, J. (2005), Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego. W: *Czasopismo Techniczne*. 13-A, 47-71.
- DR ANTONI J. (Rolle, J. A) (1880), Zameczki podolskie na kresach multańskich. Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa.
- DUCHNIEWSKI, J. (2004), Lanckoroński Wespazjan. W: *Encyklopedia katolicka*, X. Lublin.
- DYBAŚ, B. (2018), Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku, Toruń.
- EHRENSVÄRD, U. (2008), *Cartographica Poloniae 1750-1930*. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich. Warszawa | Sztokholm.
- FLEISCHER, C. (1986), *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. New Jersey.
- GRABOWSKI, A. (1845), Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski: diaryusze, relacje, pamiętniki itp., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. Kraków.
- Gwagnin, A. (1860), *Z kroniki sarmacyi europejskiej, ... opisanie Polski*, W. Ks. Litewskiego, ziemie ruskiej, ziemie pruskiej, ziemie intflantskiej, ziemie żmudzkiej. Kraków.
- Górski, K. (1890), *Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą w latach 1672 i 1673 przez Konstantego Górskiego*. W: *Biblioteka Warszawska*. 163-183.
- HUNDERT Z. (2014), Garnizon wojskowy Kamieńca Podolskiego w latach 1667-1672 – zarys problematyki. W: *Saeculum Christianum*. Pismo historyczne. 21, 141-153.
- KRÓL-MAZUR, R. (2008), *Miasto trzech nacji*. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w. Kraków.
- KOŁODZIEJCZYK, D. (1994), *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699*. Warszawa.
- Kołodziejczyk, D. (2001), O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerendy w Bolonii. W: *Barok: Historia – Literatura – Sztuka*. 8/1, 165-175.
- KOPYLOV, S. (2005), Kam"yanets'-Podil's'kyi i pol's'ko-turets'ka viyna 1672-1676 rr.: retsept-siyav ukrayins'komu istorychnomu pys'menstvu (kinets' XVII – persha tretyna XVIII st.). W: Kiryk, F (red.), *Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu*, 2, Kraków. 140-148
- [Копилов, С. (2005), Кам'янець-Подільський і польсько-турецька війна 1672-1676 рр.: рецепція в українському історичному письменстві (кінець XVII – перша третина XVIII ст.).]
- Matviyishyn, Y. (2006), Kam"yanets'-Podil's'kyi Khotyn na rukopysnykh planakh XVII-XVIII st. W: *Istorychnatopohrafiya i sotsiotopohrafiya Ukrayiny: zb. nauk. Prats'*. L'viv, 216-257.
- [Матвійшин, Я. (2006) „Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст.” W: *Історична топографія і соціотопографія України: зб. наук. Праць*. Львів, 216-257.]
- NOWAK, T. (1973), Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. W: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. XIX, 139-186.
- NOWAK, Z. | TOMCZAK, A. (1971), Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze. W: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. XVI, 225-232.
- OPYRCHAŁ, L. (2015a), Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu. W: *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 16 (67/4), 131-140.
- OPYRCHAŁ, L. (2015b), Osiemnastowieczne plany Kamieńca Podolskiego z diariusza podróżnika Karstena Niebuhra (1773/1815). W: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 3, 69-74.
- OPYRCHAŁ, L. | BĄK, A. (2016), Drezdeńskie plany Kamieńca Podolskiego. W: *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 1, 55-66.

- ОПЫРЧАЛ, Л. (2016), Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski. Kraków.
- ОПЫРЧАЛ, Л. (2019), Рękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski. Warszawa.
- ПЕТРОВ, М. (2002), Istorychna topohrafiya Kam'yantsya-podil's'koho Kintsyaxvii-XVII-XVIII st. (Istoriografiya. Dzherela). Kam'yants'-Podil's'kyu. [Петров, М. (2002), Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський.]
- ПЛАМЕНИЦЬКА, О. (2020), Castrum Camenecensis Fortetsya Kam'yants'. Kam'yants'-Podil's'kyu. [Пламеницька, О. (2020), Castrum Camenecensis Фортеця Кам'янець. Кам'янець-Подільський.]
- ŞAKUL, K. (2021), Kamanice Kuşatması 1672. İstanbul.
- СІТСІНСЬКИЙ, Ю. (1994), Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі. [Сіцинський, Ю. (1994), Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі.]
- STOLICKI, J. (2000), Przygotowanie Kamieńca Podolskiego do obrony przed rokiem 1672. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 127, 59-72.
- STOYE, J. (1994), Marsigli's Europe. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso. New Haven.
- WAGNER, M. (2009), Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. Zabrze.
- WIRASZKA, M. (2008), Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego. Warszawa.
- WOLIŃSKI, J. (1966), Oblężenie Kamieńca w 1672 r. W: Zeszyty Naukowe. Seria Historyczna Wojskowej Akademii Politycznej. XLIV, 177-196.
- ZGÓRNIAK, M. (1991), Nieznany plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r. W: Studia i Materiały do Historii Wojskowości. XXXIV, 321-325.

